

Петро Тронько

Юрій Данилюк

УКРАЇНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО: ІСТОРІЯ, ТРАДИЦІЇ, СУЧАСНІСТЬ

В умовах національного і культурного відродження України, становлення її державності виняткового значення набувають питання подальшого розвитку історичного краєзнавства, яке покликане глибоко і всебічно осмислити багатовікову історію нашої держави, широко, яскраво і дохідливо популяризувати найбільш визначні сторінки її літопису.

На жаль, протягом тривалого часу історичному краєзнавству не надавалося належної уваги. Визначені та окреслені ним проблеми здебільшого характеризувалися як дрібнотем'я, а численні дослідники малої історії не знаходили необхідної підтримки у своїх колег вищих учбових закладів. Утвердження в науці широких територіальних і хронологічних тем призводило в ряді випадків до поверхового їх висвітлення, необґрунтованих і малозначущих висновків.

Розпад Союзу і ствердження України як незалежної держави дещо змістило пріоритети багатьох істориків, що закономірно звернули свою увагу на Україну, специфіку її окремих регіонів, маловідомі події і факти в житті українського народу. Таким чином, історичне краєзнавство в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин сформувалося як один з напрямків української історичної науки. Останнє обумовлює необхідність визначення предмету досліджень історичного краєзнавства, його співвідношення з історією України в цілому, узагальнення найбільш цінного досвіду, набутого протягом останніх століть в галузі дослідження рідного краю.

Нескінченні дискусії, що точилися серед істориків-професіоналів, музейних працівників, архівістів, краєзнавців-аматорів, дозволили врешт підійти до визначення предмету історичного краєзнавства. На нашу думку, під історичним краєзнавством слід розуміти спеціальну історичну дисципліну, що вивчає специфіку соціального, економічного, політичного і культурного розвитку окремих регіонів, історію їх населених пунктів, підприємств, організацій і установ, творчих, громадських об'єднань, досліджує місцеві пам'ятки матеріальної і духовної культури.

Результати дослідження історичного краєзнавства значною мірою сприяють створенню фундаментальних праць з історії України, служать основою для організації роботи по збереженню національної і культурної спадщини, іншої великої та багатогранної культурницької діяльності.

Предмет дослідження історичного краєзнавства передбачає наявність найрізноманітніших форм дослідження рідного краю, що знаходяться між собою у самому нерозривному зв'язку. Особливе місце посідають наукові форми історичного краєзнавства, тобто дослідження регіональних проблем історії України, які здійснюються зусиллями професійних істориків — працівників науково-дослідних установ, викладачів вищих учбових закладів тощо. Водночас, найбільш розповсюдженими є громадські форми історичного краєзнавства, які передбачають вивчення історії рідного краю в цілому або окремих його аспектів краєзнавцями-аматорами. Характерно, що саме наявність в історичному краєзнавстві як наукових, так і громадських форм обумовила його поступальний розвиток, забезпечила збереження і примноження кращих традицій дослідження рідного краю.

У літописі історичного краєзнавства яскраві сторінки припадають на перше повоєнне десятиріччя. Цей період дослідники краєзнавства цілком справедливо вважають «золотим періодом» в його історії. Розвиваючись в контексті національно-культурних процесів в Україні 20-х років, краєзнавство із заняття одинаків зросло до рівня державної справи.

Значний внесок у розвиток краєзнавства зробила Всеукраїнська академія наук. Вже з перших кроків її діяльності були розроблені конкретні заходи, спрямовані на підготовку історико-географічного словника, дослідження цілого ряду регіональних проблем тощо. В першій половині 20-х років Академія практично взяла на себе координацію краєзнавчої роботи в республіці. Глибокою зацікавленістю відзначалася самовіддана праця Київської комісії краєзнавства при ВУАН, утвореної в листопаді 1922 р. До складу згаданої комісії входили такі відомі українські вчені як А.М.Лобода, О.В.Фомін, І.І.Шмальгаузен, М.В.Птуха, В.І.Липський, П.А.Тутківський, М.П.Василенко, М.В.Шарлемань та ін. Лише за перший період своєї роботи Київська комісія при ВУАН провела 24 засідання, на яких обговорювалися найбільш невідкладні питання дослідження рідного краю, визначалися конкретні шляхи їх розв'язання.

Діяльність Київської комісії краєзнавства не залишилася поза увагою громадськості міста. Цьому, зокрема, сприяли регулярні публічні лекції, зустрічі провідних вчених з краєзнавчим активом. 21 червня 1924 р. Комісія провела відкрите засідання, на якому було заслухано доповіді: «Краєзнавство, його стан і завдання» (А.М.Лобода), «Роль молоді у справі вивчення рідного краю» (М.В.Шарлемань) та ін.

Численними, конкретними практичними справами була сповнена діяльність Харківської комісії краєзнавства для Слобожанщини під керівництвом Д.К.Зеленіна. Велику допомогу Харківському координаційному краєзнавчому центру надавав один з патріархів української науки Д.І.Багалій.

Наприкінці 1923 року в Україні було створено третю академічну краєзнавчу комісію — Одеську під головуванням С.С.Дложевського. Наскільки плідно працювала вона, свідчить хоча б той факт, що одеським дослідникам краю, попри труднощі, вдалося налагодити видання «Вісника Одеської комісії краєзнавства», зібрати необхідну для постійної роботи бібліотеку.

Водночас, відзначаючи позитивну роль краєзнавчих комісій при ВУАН у звіті Президії ВУАН, академік В.І.Липський, неодмінний секретар ВУАН А.Ю.Кримський, голова Київської краєзнавчої комісії А.М.Лобода наголошували: «... Необхідним є те, аби принаймні центральні комісії краєзнавства у Києві, Харкові та Одесі користувалися в урядових установах правами і авторитетами, які відповідають їх державному і науковому значенню».

Реальним кроком уперед у формуванні наукових форм краєзнавства стала діяльність на цій ниві видатного українського історика М.С.Грушевського. Утворені ним в 1924 р. при кафедрі історії України комісії порайонного дослідження (Лівобережна, Полуднева, Західна України та інші) ставили розробку регіонально-історичних проблем на рівень високих вимог академічної науки. Таким чином, Всеукраїнська академія наук, виступивши ініціатором згуртування сил краєзнавців, заклала наукові основи всієї подальшої їх діяльності.

Новий етап в розвитку краєзнавства в Україні відкрила I Всеукраїнська краєзнавча нарада, яка відбулася 25-28 грудня 1925 р. Її учасники обрали Український комітет краєзнавства (УКК). Головою останнього став історик М.І.Яворський. До складу УКК в різний час входили академіки Д.Багалій, С.Рудницький, відомі вчені М.Волобуєв, О.Яната, В.Гериневич, письменник С.Пилипенко та інші.

Про дієвість і ефективність роботи УКК свідчить реальне зростання кількості краєзнавчих організацій. Якщо в 1925 р. в республіці нараховувалося всього 5 товариств, 11 гуртків у 5 округах, то на 1 січня 1929 року вже діяло 51 товариство, 58 гуртків у 32 округах. Справжнім організатором краєзнавчих сил у республіці стало видання УКК — журнал «Краєзнавство». На його сторінках регулярно публікувалися науково-методичні матеріали, висвітлювався досвід кращих краєзнавчих організацій.

На рубежі 20-30-х років краєзнавчий рух у республіці почав згортатися. Зі сторінок періодичної преси все частіше сипалися звинувачення на адресу УКК, його окремих діячів, яким приписувалась участь в різноманітних ухилах, відкритій контрреволюційній діяльності. Зокрема, журнал «Советское краеведение» (№ 1, 1934 р.) прямо звинувачував УКК в об'єднанні «опортуністичних та антирадянських» сил, що приховувалися під гаслами «академізму, аполітичності». За подібними звинуваченнями, як правило, йшли арешти. Так, на основі різних сфабрикованих справ були репресовані голова УКК М.І. Яворський, заступник голови УКК М.Криворотченко, члени комітету — М.Волобуєв, В.Геринович, С.Рудницький, О.Яната та ін. Практично весь склад Українського комітету краєзнавців було репресовано.

Масові незаконні арешти проводилися і на місцях. Їх жертвами ставали директори музеїв, організатори та члени краєзнавчих товариств, всі, чия демократична за своїм характером, творча праця не вписувалася у канони тоталітарної системи. Не можна не погодитися з відомим вченим істориком С.О.Шмідтом, який вважає за необхідне говорити не про окремі репресії в середовищі краєзнавців, а про репресований краєзнавчий рух у цілому.

Відродження краєзнавства поступово відбувається вже в перші післявоєнні роки. В 50-х роках намічається позитивна тенденція збільшення літератури краєзнавчої тематики, поглиблення її наукового рівня. В цей період в Україні побачили світ цікаві розробки з історії Києва, Львова, Одеси, Харкова, Севастополя, Вінниці. Певним кроком вперед стали також опубліковані науково-популярні, публіцистичні нариси про Житомир, Луганськ, Луцьк, Чернігів, Херсон, окремі промислові і сільськогосподарські підприємства. Помітним явищем в українській історіографії 50-х років стало видання документальних збірників з історії населених пунктів. Увагу дослідників, зокрема, привернув збірник документів і матеріалів про Львів.

Характерною рисою історико-краєзнавчих досліджень післявоєнного періоду стало залучення до них не лише наукових колективів, академічних установ, кафедр гуманітарних наук вузів, а й численного загону краєзнавців-аматорів. У республіці було організовано сотні громадських формувань, клубів, комісій, гуртків. Результатом пошуків самодіяльних істориків стало відкриття громадських музеїв, поновлення експозицій державних музеїв, підготовка цікавих краєзнавчих праць.

У Києві, при Державному історичному музеї України, була створена комісія аматорів-києвознавців. До її складу увійшли діячі культури, вчені, організатори музейної справи, краєзнавці. Серед них — талановиті майстри слова — М.Т.Рильський, С.Д.Скляренко, М.М.Ушаков. За короткий час комісія збирала близько тисячі документальних та речових пам'яток історії Києва, цінну бібліотеку з києвознавства, організувала тематичні виставки.

Далеко за межами Одеси відома діяльність громадського об'єднання «Одесика», що згуртувало краєзнавців самих різних професій. Як свідчать ініціатори створення «Одесики», довгий час сили краєзнавців міста були розпорошені, а звідси невисокі результати роботи. У 1963 році при міському будинку вчених виникла думка організувати спільну наукову секцію. Ідею створення «Одесики» гаряче підтримали викладачі історичного факультету Одеського університету ім.І.І.Мечнікова, працівники музею Морфлоту, державної наукової бібліотеки ім.О.М.Горького. Характерно, що до роботи в секціях товариства залучались не лише одесити, а й жителі інших областей та республік країни, яких цікавила історія міста.

Подібні приклади мали місце не лише у великих наукових і культурних центрах України. Численні громадські краєзнавчі організації утворювалися в районних центрах, селищах, селах республіки. У м.Коростені Житомирської області любителі краю об'єдналися навколо заслуженого вчителя України С.І.Іванова. Понад 40 років працював Сергій Іванович Іванов учителем місцевої школи №7 і весь цей час наполегливо займався історією Коростенщини. Фахівців зацікавила його праця над топонімічним словником Правобережного Полісся, а якому зібрано близько 2000 географічних назв. Причому в ряді випадків автор дає свої обгрунтовані тлумачення назв навколишніх сіл. Так, назву села Бахів він пов'язував з давньоруською назвою прорубки в лісах борозни (бахів) і засівали їх зерновими культурами. Незважаючи на певну дискусійність, точка зору С.І.Іванова на походження назв ряду населених пунктів мала свою рацію.

Близько 40 років пропрацювало на ниві історичного краєзнавства подружжя Силкіних. У другій половині 50-х років розпочали вони роботу по вивченню рідного краю — історії населених пунктів Ржищівського району. Завдяки зусиллям краєзнавців 1962 р. побачила світ невелика за обсягом, але дуже цінна книжка «Ржищівський район» про найбільш яскраві події історичного минулого краю.

Якісному піднесенню як наукових, так і громадських форм історичного краєзнавства значною мірою сприяла робота над багатотомною історією міст і сіл України. До написання унікальної праці було залучено ряд міністерств і відомств, провідних вчених науково-дослідних установ. Серед них: Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти, Міністерство освіти, Міністерство культури, Держкомвидав, творчі спілки, вузи, архівні установи, бібліотеки, музеї.

Провідну роль у підготовці міст і сіл відігравали науково-дослідні установи Академії наук України. На роботу з авторськими колективами був спеціально зорієнтований Відділ історії міст і сіл Інституту історії України, який згідно з рішенням Президії АН України залучив фахівців з інститутів економіки, археології, мовознавств, мистецтвознавства та літератури. Лише за 1964-1966 рр. співробітники відділу працювали більш як з 1200 авторами. В цей же час науковці відділу підготували і опублікували в «Українському історичному журналі», місцевій пресі кілька розробок з окремих найбільш важливих питань методики підготовки історії міст і сіл, створили ряд картотек: топографічну картотеку з історичними відомостями про населені пункти (65000 карток), картотеки прізвищ видатних діячів науки, культури, каталоги дореволюційної преси, наукової літератури тощо.

Співробітники Інституту суспільних наук АН України у Львові брали безпосередню участь у написанні тому «Львівська область», консультували авторські колективи з інших західних областей, працювали у складі відповідних редколегій. Дійову допомогу місцевим краєзнавцям надав Інститут археології, співробітники якого опрацювали близько 45 авт.арк. з відомостями про 8 тис. пам'яток різних періодів.

Безумовний інтерес становили складені вперше і представлені у виданні короткі характеристики мікрорайонів (у межах області). Кожна з них у широкому хронологічному діапазоні й на конкретних фактах відображала специфіку поступального зрос-

тання виробництва від нижчих до вищих форм на кожній з окремих територій.

Інститутом літератури НАН України за період роботи над виданням надано близько 500 консультацій авторам нарисів та довідок. Старший науковий співробітник інституту О.Кудін виступав з доповідями «Про висвітлення деяких питань культури в нарисах «Історії міст і сіл України» у Херсоні, Кіровограді, Вінниці, інших містах республіки.

В Інституті мовознавства НАН України розроблялися питання мовного оформлення багатотомника. Цей комплекс проблем регулярно розглядався на ономастичних нарадах, конференціях, семінарах.

З метою посилення редколегії і авторських колективів багатотомної праці до їх складу вводилися висококваліфіковані науковці-викладачі вузів.

Плідно працювали над виданням історики Київського Харківського, Львівського, Одеського, Донецького, Кримського, Дніпропетровського, Ужгородського, Чернівецького університетів, а також всіх педагогічних і ряду інших інститутів республіки.

Загалом над підготовкою Історії міст і сіл України працювало близько 100 тисяч ентузіастів найрізноманітніших спеціальностей. Останнє дало можливість органічно поєднати наукові і громадські форми історичного краєзнавства, шукати шляхи їх подальшого розвитку.

У реалізації поставлених завдань виняткове значення мало рішення Президії Академії наук про створення в 1979р. в структурі Інституту історії України НАН України Відділу історичного краєзнавства, на який покладалися дослідження історії міст і сіл, підприємств, розробка проблем музеєзнавства і пам'ятокознавства. А дещо пізніше — Наукової ради АН України з проблеми «Історичне краєзнавство».

У 1980-1996 рр. з ініціативи згаданого наукового підрозділу було проведено I-VI наукові конференції з історичного краєзнавства, ряд круглих столів, семінарів тощо.

Відділ історичного краєзнавства Інституту історії України НАН України певною мірою підготував проведення в 1990 році Всеукраїнського краєзнавчого з'їзду, який проголосив відновлення Всеукраїнської спілки краєзнавців, ліквідованої на початку 30-х років. Майже після 50-річної перерви побачив світ науково-популярний журнал «Краєзнавство», що здобув відразу численних своїх шанувальників.

Позитивно оцінюючи здобуте, слід водночас відзначити, що ряд питань подальшого розвитку історичного краєзнавства ще потребує свого невідкладного вирішення. Йдеться перш за все про необхідність розробки програми дослідження рідного краю, залучення до її реалізації всіх зацікавлених міністерств, відомств, організацій і установ.

Реальної підтримки з боку держави потребує журнал «Краєзнавство», без систематичного видання якого не можна говорити про згуртування краєзнавчого руху.

Велику користь могли б принести в організації та проведенні історико-краєзнавчих досліджень регіональні центри Інституту історії України НАН України, що стали б своєрідними опорними пунктами згаданої роботи в областях республік.

Активніше, на наш погляд, повинна розроблятися регіональна тематика в кандидатських і докторських дисертаціях, індивідуальних і колективних монографіях.

Нових підходів вимагає викладання історії рідного краю у вищих учбових закладах, технікумах, професійно-технічних училищах, школах. Уже найближчим часом необхідно надати допомогу Міністерству освіти України у підготовці підручників, посібників, наочних приладь тощо. Лише за таких умов історичне краєзнавство може стати важливим засобом збереження історичної пам'яті народу, невичерпним джерелом формування національної самосвідомості сучасних і прийдешніх поколінь